

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477.7)

ВЗАЄМОДІЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ТА СВІТСЬКОЇ ВЛАДИ У ПРОЦЕСІ ЗВЕЛИЧЕННЯ КНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ НА РУСІ

Віктор Доценко

Університет Державної фіскальної служби України
Україна, 08289, смт. Гостомель, вул. Вишнева, 115 б
E-mail: dozenkov@ukr.net

Сучасні умови державотворення немислимі без вивчення історії української державності, утвердження історичної тяглості української державотворчої традиції від Київської Русі до сьогодення. Історія Київської Русі, держави де вперше у східнослов'янській традиції утвердилась єдина релігія – візантійське православ'я, ілюструє історію консолідації світської та духовної влади для побудови сильної держави. Досвід Візантії, з її підпорядкуванням православного духовенства світській владі, на Русі спричинив формування власної моделі церковно-князівських стосунків, де церква виконувала роль основного ідеолога формування серед населення сакрального розуміння влади князя та династії Рюриковичів. Згодом візантійський понтизм і монгольський ордизм ліг в основу синтезованої владної ідеологемі московсько-російської імперської державності. Тому при побудові сучасної демократичної держави в Україні необхідно вивчити досвід київських князів у врегулюванні владно-церковних відносин. У цьому контексті видається винятково актуальним аналіз понтиїсько-візантійської традиції взаємодії держави та православного духовенства у киево-руський період нашої історії.

Вивченням історії духовно-світської взаємодії на Русі займалися М.Ю. Брайчевський, М. Костомаров, В. Ричка, М. Котляр та інші вітчизняні медієвісти. Однак рідко хто безпосередньо звертався до висвітлення питань вивчення православно-візантійської традиції та процесів звеличення та сакралізації князівської влади на Русі. Тому метою нашої розвідки є спроба простежити особливості взаємодії православного духовенства та світської влади у процесі звеличення князівської влади на Русі.

Упродовж XI-XII ст. формується нова ієрар-

хія православного духовенства місцевого, руського походження. Одночасно церковники напружують нову систему державно-церковних взаємин направлену на звеличення князя, його органів влади у Руській державі.

Дослідники підкреслили рецепцію візантійських адміністративних структур у Києво-руській державі. При прийнятті християнства князівська влада спиралася як на інститут віча, так і на примус [1].

На думку Володимира Омельчука, Золота Орда використала Візантійську релігійну традицію для формування власної державно-церковної політики. Настановлені у Царграді київські митрополити Кирило (1243-1280 рр.) і Максим (1283-1304 рр.) змушені були звертатися до ординців за підтвердженням їхнього настановлення. У 1261 р. золотоординські правителі заснували Сарайську єпископію. Коли у 1305 р. тверський князь Михаїл став Великим князем Всієї Русі, він висунув на вакантну митрополичу кафедру свого ставленика Геронтія. Проте Константинопольський Патріархат у 1308 р. настановив митрополитом всієї Русі галицького ігумена Петра. Цю ж кандидатуру підтримав ординський володар Золотої Орди Тохта, видавши йому відповідний ярлик на митрополичу кафедру 12 квітня 1308 р. [2]

Важливим компонентом ідеологічної програми звеличення Києва та правлячої князівської династії були заходи направлені на створення власних філософських та історичних епосів відмінних від наявної візантійської літератури. Упродовж 1030-40-х рр. формується Софійський гурток – гурток добре підготовлених книжників і вчених, зайнятих не тільки перекладами з грецького та переписуваннями готових текстів, але і створенням нових літературних творів, які повинні були втілити у

життя та пропагувати теоретичну платформу епохи. Лідером академії став Іларіон, який у 1051 р. став першим русичем митрополитом Київським [3].

Видатний вчений (що підкреслено у літописі), громадський діяч, пресвітер Іларіон створив власну концепцію загальнолюдської історії, яка базувалась на неоплатонічній основі. Головною тезою концепції було вчення про емансипацію – ізліяніє світла на темінь. У цьому вбачався зміст діалектичного розвитку загалом. Проектуючи неоплатонівську онтологію у сферу соціального розвитку, Іларіон вводить поняття закону та благодаті як двох ступенів озаріння, які визначають головний зміст всесвітньої історії. Реальний зміст загальнолюдської історії полягає у поступовій християнізації народів. Звідси витікає принцип рівності всіх народів, які прилучились до благодаті. Дане положення явно протиставляється візантійській теорії Вселенської церкви та Вселенської держави, на яку претендував Константинополь [4].

У «Слові про закон і благодать» йдеться про формування руської державної ідеології, яка мала обґрунтувати політичну владу князя та його владних структур. В основі «Слова...» лягло вчення візантійської церкви про монарше право на владу, яке мало стати ідеологічною опорою влади київських князів. Через ідеологічне тлумачення автор намагається знайти шляхи розв'язання найсуттєвіших проблем: походження влади правлячої династії, єдності та суверенності політичної влади, організації найдоцільніших форм правління, законність і реалізацію найвищих владних повноважень [5].

У творі вперше у Київській Русі обґрунтовується ідея походження княжої влади від Бога та необхідність її спадкоємності. Іларіон і його сучасники бажали зміцнення зовнішнього суверенітету Київської Русі, а отже і князівської династії, через відокремлення Київської митрополії від візантійської церкви.

Джерелом верховної влади митрополит визначав Божественну волю. Великого князя він називає «причасником і наслідником небесного царства», отримавши владні повноваження по принципу спадкового права. Так, Володимир «славен походженням», а Ярослав «намісник Володимира». Той, хто «від славних народився», «від дитячої младості» готується всією системою виховання й освіти до виконання свого вищого обов'язку перед Богом і людьми [6].

Влада і держава у розумінні Іларіона єдині,

«як Трійця єдина в трьох особах», притому «нероздільна і не з'єднана». Триєдинство в Іларіона утворюють влада, держава та церква.

Князь відповідальний за управління людьми та країною, які Бог ввірив йому «за труд пастви людей його». Князь є єдиновладним господарем землі своєї, тобто він наділений єдиною суверенною сакральною владою у межах підвладних йому територій. Князь – це християнський носій верховної влади. Він має бути мужнім, розумним (з гострим розумом), милосердним і законслухняним. Відповідальність великих київських князів лежить перед Богом, який визначив їх правити на руській землі.

Особливою відзнакою нагороджує Іларіон Володимира та Ярослава Мудрого за їх праведність і християнські чесноти. Дослідники припускають, що у період князювання Ярослава Мудрого, тобто у 1040-х рр., з'являються сказання про «Володимирове хрещення», які у легендарній формі передають далекоглядність князя. Одночасно сказання направлені на звеличення Русі та її рівність у партнерських відносинах з Візантією. Русь у баченні авторів «сказань» – це велика та могутня держава, рівна Візантії, а її господарі – Київські князі такі ж величні правителі як і візантійські цесарі. Християнізація Русі – не наслідок візантійського місіонерства, а здійснення Великим Володимиром провіщення апостола Андрія, який примандрувавши до київських гір, оголосив учням: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать Божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог» [7].

На цій основі побудована вся політична складова праці Іларіона. Утвердження думки про велич народу та Київської держави знаходить у нього патетичне обґрунтування. Іларіон підкреслює, що ще до християнізації Русь була «відома і слишима у всі кінці». Особливої слави вона досягла після прилучення до благодаті. Русь не потребувала жодної зовнішньої опіки, не говорячи про її главенство; будь яке панування у принципі суперечить благодаті, тобто свободі. Молода держава кидає виклик старій імперії. Саме Візантію бачить автор, коли говорить про старі міхи, в які непотрібно наливати молоде вино. Називаючи Візантію «новим Єрусалимом», Іларіон прагне підкреслити протидію імперії у поширенні християнства. Істотний антиюдейський підтекст концепції з'явився під впливом «Виступу Філософа» з актуальним історичним переакцентуванням на візантійський «неоюдаїзм». Подібно до того як Костянтин був змушений перенести

хрест з Єрусалиму від іудеїв, які не прийняли Христа, у Константинополь, так Володимир переніс хрест із Візантії на Русь. Тут Іларіон підходить до центральної теми свого твору – визначення історичної ролі Володимира, що зображується у ролі просвітителя Русі, достойного канонізації. Ради цього було і написано «Слово». Софійський гурток книжників, без сумніву, виконував соціальне замовлення, підводячи теоретичну базу під задуману Ярославом Мудрим ідеологічну програму, направлену на створення культу національних святих і святості правлячої династії [8].

Прагнення канонізації Ярославом князів династії Рюриковичів мало остаточно сакралізувати владу київських князів. Русичі мали отримати власних святих, власну церкву та власну князівську династію, яка жила праведно і тому за Божим задумом має і далі правити на Русі. Д.С. Ліхачов писав: «Ярослав постійно вимагав визнання святими княгині Ольги, варягів-християн (батька і сина), вбитих язичниками в Києві при Володимирі, і своїх братів Бориса і Гліба. Канонізація Ольги і варягів мучеників була відхилена Візантією, але наполегливість Ярослава стосовно Бориса і Гліба зламала впертість імператора» [9].

Розуміючи прагнення Ярослава, Візантія виступила з власним баченням історичних процесів християнізації Русі. Якщо Ярославу вдалось легко сфальсифікувати всередині країни початкову історію вокняжіння династії Рюриковичів, то змінити існуючу грецьку історіографію християнізації Русі було набагато складніше. Хроністи XI ст. (Скилиця, Зонара й ін.) точно фіксували хрещення Аскольда й Ольги. Предтечею діянь Володимира Великого виступає княгиня Ольга, яка стала християнкою та закликала до християнізації Русі. Володимир хрестився сам і хрестив оточення, але на думку візантійських хроністів цього є недостатнім, щоб канонізувати його.

Розуміючи двоякість ситуації стосовно канонізації перших руських князів, Іларіон намагається протиставити Візантії власну слов'янську історію хрещення. Викладаючи думку про державність, Іларіон зводив історію Русі до історії великих самодержців. Прославляв тих князів, які дбали про єдність і міцність держави. Іларіон вважав найвищою заслугою Володимира те, що він прийшов до хрещення сам, без будь-якого зовнішнього імпульсу. Тут він особливо підкреслював роль князя Володимира, вважаючи його заслугу рівною заслугі імператора Костянтина, який оголосив християнство державною релігією Римської імпе-

рії: «Ти уподібнення великого Костянтина, – писав він, – рівно розумний, рівнохристолобивий. Він у еллінів і римлян цесарство Богу підкорив, ти ж... по всій землі своїй поставив і утвердив віру». Він ставить Володимира в один ряд з апостолами Іоаном, Фомою, Марком яким належить заслуга навернення у християнську віру різних країн і земель [10].

Цікавою частиною твору є місце, яке Іларіон відводить розуму у процесі поширення «благодаті». Він ставить Володимира особливо високо тому, що він, приймаючи рішення керувався тільки власним розумом, завдяки власному озарінню. Звідси – ідея «рівноапостольності», пов'язана з уявленням про особливу чуттєвість при прийнятті рішення [11].

Використавши літописне повідомлення 1037 р. про велич Софії та кількість побудованих церков і будівель князем Ярославом, Іларіон вважає Ярослава гідним продовжувачем справи Володимира та порівнює обох князів зі славетними біблійними царями Давидом і Соломоном [12].

Літописець знайшов чудову метафору для означення діяльності князів Володимира та Ярослава на ниві духовного розвитку Руської землі. Він порівнює їх з орачем і сіячем, які закладають основу майбутнього врожаю. Буває так, що один землю виоре, інший засіє, а третій пожинає врожай [13].

Сказане стосується насамперед справ церковних, утвердження християнства на Русі. Перші християнські князі поширили віру на Русь. По містах і селах зводилися церкви, засновувалися монастирі, було видано церковні устави та почалось навчання власне руських священників.

Відтак Володимирове хрещення, а згодом праведні діяння Ярослава перетворювалися на сакралізований рубіж «передісторією» – язичницькими часами, коли мешканці Русі були «погани й невігоси», та новою добою – християнською, що вивела з темряви на світло [14].

Ідеалізація перших християнських князів проявляється і через відображення їх просвітницької діяльності. У літописах можна зустріти повідомлення про надзвичайне поширення грамотності на Русі, саме завдяки християнізації Русі й освіченості та жаги до знань Ольги, Володимира, Ярослава.

Про сакральний характер влади говорить і традиція складати присягу вірності кожному новому князю. Це називалось хресним цілуванням («целоваша к нему хрест») і супроводжувалося присягою, фрагмент тексту якої наведений у літописі під 1158 р.: «Ти нам князь

еси, і дай Бог із тобою пожити, і зради ніякої щодо тебе не вчити і щодо хресного цілування» [15].

Відбувається поєднання язичницького та християнського сприйняття інститутів влади – модифікується її зовнішня атрибутика. У країнах Західної Європи, де прообразом інтронізації стала коронація 800 р. у Римі імператорською короною володаря франків Карла Великого, можновладці отримували санкцію на владу від Церкви, яка освячувала помазаника Божого. На Русі інтронізації відповідав обряд посадження на стіл. Однак попри величезну кількість літописних згадок про те, як той чи інший князь «сів на столі отця свого і діда свого», сама процедура залишається не цілком ясною, оскільки описів цього ритуалу у джерелах немає. На думку Олексія Толочка, «неуважність» сучасників промовиста: ментальність учорашніх язичників не передбачала спеціального обряду, що санкціонував би вокняжіння, бо колишній князь і так сприймався як природний володар, призначений для цієї місії самим фактом свого народження. Тож інтронізація за участю церковних ієрархів, із перенесенням до кафедрального собору престолу, на якому після урочистого богослужіння «сідав» князь, стала звичайною практикою лише з кінця XI ст., а миропомазання взагалі не ввійшло у звичай, оскільки його ідея була засадничо чужа поняттю про вроджене право володарювання [16].

За правління Ярослава літописна традиція зазнала істотних змін. Поступово формується думка про владу старшого у родині та його переважному праві на київський престол. Основною вимогою до володаря землі руської літописці визначали його святість і розсудливість. Тому і Володимир, і Ярослав, як богом обрані та з багатим життєвим досвідом, мали переважне право на київський престол. Літописець,

виходячи з визначеного князем твердження, формує легенду про злочини Ярополка і Святополка та старшинство Ярослава серед синів Володимира на момент його смерті.

Отже, київська князівська династія вдало використала для встановлення одноосібного правління на Русі акт християнізації русичів і створення Київської митрополії. Церковні ієрархи виступали не лише чинниками легітимації князівської влади, а й посередниками (арбітрами) при розв'язанні міжкнязівських конфліктів усередині країни, та поза її межами. Показовим є і факт вирадження польським володарем Болеславом під час перебування у Києві місцевого архієпископа як посланця до Великого князя Ярослава. Василевс Андронік Комнин через київського митрополита «молить» Русь про військову допомогу [17].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Омельчук В.В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії: Монографія / В.В. Омельчук. – К.: Золоті ворота, 2014. – С. 315.
2. Там само. – С. 319.
3. Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси / М.Ю. Брайчевский. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 201
4. Там само. – С. 202.
5. Міносен А.С. Українська суспільно-політична думка в контексті розвитку світової цивілізації (XIV – початок XXI ст.): Монографія / А.С. Міносен. – Х.: ХДУУХТ, 2003. – С. 18.
6. История политических и правовых учений: учеб. для вузов / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2007. – С. 210.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-те вид., перероблене та розшир. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2006. – С. 47.
8. Брайчевский М.Ю. Указ. раб. – С. 202.
9. Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.-Л.: Наука, 1947. – С. 50.
10. Міносен А.С. Вказ. пр. – С. 18.
11. Брайчевский М.Ю. Указ. раб. – С. 202.
12. Толочко П. Ярослав Мудрий / П. Толочко. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 2002. – С. 8.
13. Повесть временних лет (ПВЛ). – Ч. 1. – М.-Л., 1950. – С. 102.
14. Яковенко Н. Вказ. пр. – С. 47.
15. Там само. – С. 73.
16. Там само. – С. 54-55.
17. Омельчук В.В. Вказ. пр. – С. 315.

Доценко Віктор *Взаємодія православного духовенства та світської влади у процесі звеличення князівської влади на Русі*

В статті розглядаються особливості взаємовідносин православного духовенства та князівської влади у процесі звеличення і сакралізації одноосібної влади династії Рюриковичів на Русі, а також використання київськими князями понтийського варіанту відносин духовної і світської влади.

Ключові слова: духовенство, сакралізація, князь, Київська Русь

Доценко Виктор *Взаимодействие православного духовенства и светской власти в процессе возвышения княжеской власти на Руси*

В статье рассматриваются особенности взаимоотношений православного духовенства и княжеской власти в процессе возвышения и сакрализации единоличной власти династии Рюриковичей на Руси, а также использования киевскими князьями понтийского варианта отношений духовной и светской власти.

Ключевые слова: духовенство, сакрализация, князь, Киевская Русь

Docenko Viktor *Interaction of Orthodox clergy and secular authorities in the process of princely power exaltation in Kievan Rus*

The article oversees the peculiarities of relations between the Orthodox clergy and princely power in the process of exaltation

and sacralization of one-man rule of Rurik dynasty, and using by Kievan princes the Pontic version of relations between spiritual and temporal power.

During the XI-XII centuries was created a new hierarchy of the Orthodox clergy of the local, Russian origin. At the same time clergy worked out a new system of church-state relations aimed to settle the glorification of the prince, his government bodies in the Russian state. Jaroslav desired to canonize the Rurik dynasty and this desire finally sacralized epy power of Kievan princes. The nation received saints, church and princely dynasty, which lived righteously and therefore in God's plan is to continue to govern in. An important component of the ideological program of Kyiv glorification and of the ruling princely dynasty were measures aimed at creating their own philosophical and historical epics which were different from the existing Byzantine literature. During the 30's and 40's years of the XI century formed a Sofia workshop – a group of well-trained scribes and scholars who were involved not only into translation of Greek texts and rewriting the texts, but also who created the new works of literature that were aimed to implement and promote the theoretical platform of the era. Was created a mix of pagan and Christian perceptions of government institutions – was modified its external attributes. During the reign of Yaroslav the chronicle tradition was deeply changed. Was gradually formed the idea that power belongs to the oldest person in the family and this person has preferential right to Kyiv throne. The main requirement to the land owner, as wrote chroniclers were sanctity and sanity. Therefore, Volodymyr and Yaroslav, like God chosen and with rich life experience, had a preferential right to Kyiv throne. Chronicler bases his opinion on the certain statement of the prince, and creates the legend of Yaropolk and Sviatopolk crimes and Jaroslav seniority among the sons of Volodymyr at the time of his death.

Kyiv princely dynasty successfully used the act of Rus Christianization to establish the sole reign and to create the Kyiv Metropolis. Church hierarches were not only legitimizing the princely power, but they also were intermediaries in the process of conflicts solving between princes within the country and abroad.

Keywords: clergy, sacralization, Prince, Kievan Rus

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тихонов А.К., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 05.05.2016 р.